

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Кафедра правового забезпечення підприємницької діяльності
та фінансової безпеки
Факультет № 6

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «Гроші і кредит»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
072 Фінанси, банківська справа та страхування
(Фінансова безпека та фінансові розслідування)

за темою 12 – Теоретичні засади процента

Харків
2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 29.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних,
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. № 7

Розглянуто на засіданні кафедри правового забезпечення підприємницької діяльності та фінансової безпеки факультету № 6 протокол від 29.08.2023 р. № 7

Розробники: доцент кафедри правового забезпечення підприємницької діяльності та фінансової безпеки факультету № 6 ХНУВС, к.е.н., доцент Фомін Г.Ф. проф. Чорна А.М.

Рецензенти:

доцент кафедри державно-правових дисциплін юридичного факультету Харківського національного університету імені В.Н.Карізіна, д.ю.н., доцент Солошкіна І.В.;
завідувач кафедри соціальних та економічних дисциплін факультету № 2 Харківського національного університету внутрішніх справ, к.е.н., доцент Ткаченко С.М.

ТЕМА 12. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОЦЕНТА

План лекції:

- 1. Позичковий процент, його сутність і роль.**
- 2. Методичні основи нарахування процентів.**

Рекомендована література:

Основна література

1. Алексєєв І. В., Колісник М.К. Гроші та кредит: навч. посіб. Київ: Знання, 2009. 254 с.
2. Аранчій В. І., Бойко Л. М., Черненко Л. В. Гроші та кредит: навч. посіб. Львів: Магнолія 2006, 2018. 362 с.
3. Бандурка О.М., Глущенко В.В., Глущенко А.С. Гроші та кредит: підручник, 2-ге вид., доп. і перероб. Львів: Магнолія 2006, 2014. 368 с.
4. Гроші та кредит: підручник / С.К. Реверчук, В.І. Грушко, Л.І. Дмитриченко та ін.; за ред. С.К. Реверчука. Київ: Знання, 2011. 382 с.
5. Гроші та кредит: навчальний посібник /О.Л. Шелест ... та ін. ; за ред О.Л. Шелеста. Харків: О.В. Бровін, 2014. 267 с.
6. Гроші та кредит : підручник / за ред. д.е.н., проф. О. В. Дзюблюка. Тернопіль: ТНЕУ, 2018. 892 с.
7. Ільчук П. Г. Гроші та кредит: підручник. Львів: Сорока, 2016. 410 с.
8. Коваленко Д. І. Гроші та кредит: теорія і практика: навч. посібник. 3-є видання. Київ: Центр учбової літератури, 2019. 352 с.
9. Наумов А. Ф. Гроші та кредит : в Україні і міжнародній економіці (теорія, практика): навчальний посібник. Миколаїв : В.Д. Швець, 2013. 295 с.
10. Про банки та банківську діяльність: Закон України від 7.12.2000 р. № 2121-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14>
11. Про заставу : Закон України № 2654-XII від 2.10.1992 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2654-12>
12. Про затвердження Положення про валютний нагляд: Постанова Правління НБУ від 03.01.2019 № 13 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013500-19#n163>
13. Про затвердження Положення про ліцензування банків: Постанова Правління НБУ від 22.12.2018 № 149 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0149500-18>
14. Про Національний банк України: Закон України від 20.05. 1999 г. № 679 –XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14>
15. Про систему гарантування вкладів фізичних осіб: Закон України від 23.02.2012 № 4452-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4452-17>
16. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг: Закон України від 12.07.2001 р. № 2664-III URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2664-14>
17. Тимохова Г. Б. Фінанси, гроші та кредит: навчальний посібник для студентів ВНЗ. Київ: Кондор, 2019. 592 с.
18. Щетинін А.І. Гроші та кредит : підручник. вид. 3-тє, перероб. та доп. Київ: Центр учб. літ., 2008. 430 с.

Допоміжна література

1. Вовчак О. Д., Бучко І. Є., Костак З. Р. Гроші та кредит: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2019. 424 с.
2. Гроші та кредит: підручник / П.Г. Ільчук, О.О. Коць, І.Ю. Кондрат, Н.Б. Ярошевич. Львів: Видавець ПП Сорока Т.Б., 2016. 412с.
3. Гроші та кредит: підручник / за ред. С.К. Реверчука. Київ: Знання, 2011. 382 с.
4. Гроші та кредит: навч. посіб. / М.І. Крупка, М.С. Мрочко, Б.М. Вишивана, І.М. Крупка, О.В. Остафіль та ін.; ред.: М. І Крупка; Львів. нац. ун-т ім.І.Франка. Львів, 2010. 406 с.
5. Гроші і кредит: в схемах та таблицях: навчальний посібник / К.Ф. Черкашина, Л.Ю. Сисоєва. Київ ЦП «КОМПРИНТ», 2013. 214 с.
6. Гроші та кредит: навч. посібник / І.В. Алексеев, М.К. Бондарчук. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2017. 216 с.
7. Гроші та кредит: навч.-метод. посіб. для самостійного вивчення дисципліни / Т.О. Ставерська, І.Л. Шевчук, І.С. Андрющенко. Харків: Видавець Іванченко І.С., 2015. 88 с.
8. Коваленко Д. І. Гроші та кредит: теорія і практика: навч. посібник: 3-тє вид. допов. та перероб. Київ: Центр учбової літератури, 2011. 352 с.
9. Кредитування: теорія і практика: навч. посібник. Київ: Знання, КОО, 2010. 215 с.
10. Мицак О. В., Сороківська М. В. Фінанси, гроші та кредит: методичні вказівки і завдання до семінарських та практичних занять, самостійної роботи, тестові завдання. Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, 2016.139 с.
11. Стахорська С. І. Тестові та практичні завдання з навчальної дисципліни «Гроші та кредит». Харків: ХНЕУ, 2013. 67 с.

Інтернет ресурси

1. Національний банк України: <http://www.bank.gov.ua>
2. Рада національної безпеки і оборони України: <http://www.rnbo.gov.ua/>
3. Урядовий портал: <http://www.kmu.gov.ua>
4. Державний комітет статистики України: <http://www.ukrstat.gov.ua>
5. Державна фіскальна служба України: <http://sfs.gov.ua/>
6. Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України: <http://www.me.gov.ua>
7. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: <http://www.nbuv.gov.ua/>

Текст лекції:

1. Позичковий процент, його сутність і роль

Позичковий процент існував не завжди. Він виник тоді, коли товарне виробництво уже досягло певного ступеня розвитку, на якому склався регулярний грошовий обіг та виникли кредитні відносини. Процент взагалі неможливий без існування кредиту.

Процент (від лат. pro centum – на сотню) – сота частка будь-якого числа, що взяте за ціле. В українській мові його синонімом є слово «відсоток».

Капіталістичний кредит як рух позичкового капіталу надається для задоволення потреб виробника у тимчасових коштах, щоб прискорити або організувати процес виробництва чи обігу товарів. Звичайно, тут процент не повинен поглинати весь додатковий продукт. Інакше не буде сенсу користуватися кредитом. Процент може мати такий рівень, щоб користуватися кредитом було взаємовигідно і для кредитора, і для позичальника. Таким чином, виробничі відносини визначають соціально-економічну природу процента.

В умовах ринкової економіки його суть полягає в тому, що **процент є платою за користування позичковим капіталом, тобто його ціною**. При цьому між кредитором і позичальником відносно величини процента, строків і методів його сплати виникають певні економічні відносини. Тому процент є економічною категорією.

Для відносин з приводу процента характерно, що вони являють єдність відносин з приводу сплати процента та його одержання. Сплата процента характеризує передачу певної частини вартості без одержання еквівалента. Процентна сума повністю переходить від позичальника до кредитора. Цей

перехід вартості за напрямом протилежний рухові кредиту, що надається, але збігається з рухом кредиту, котрий повертається.

Джерелом сплати процента є додаткова вартість, що створюється у процесі виробництва, а його кількісним визначенням – його ставка, або норма.

Норма процента – це відношення суми річного доходу, одержуваного на позичковий капітал, до суми капіталу, наданого в позичку, помножене на 100.

Норма процента знаходиться у певній залежності від норми прибутку: у звичайних умовах середня норма прибутку є максимальною межею для норми процента. Нижню (мінімальну) межу норми процента точно визначити не можна. Але вона не повинна дорівнювати нулю, бо інакше надання кредиту втрачає всякий сенс для кредитора. Відомо, що прибуток поділяється на процент та підприємницький дохід. Перший привласнює кредитор, а другий – позичальник.

Норма процента – це динамічна величина, що залежить насамперед від середньої в даній країні норми прибутку як міри прибутковості капітальних вкладень у виробництво. Дж. Кейнс сутність процента розглядав як «плату за розставання з ліквідністю» і відношення до дії загального психологічного закону, за яким люди віддають перевагу грошам як найліквіднішій формі багатства. Величина позичкового процента, за Кейнсом, залежить від двох факторів:

- 1) прямо пропорційна перевагам ліквідності;
- 2) обернено пропорційна кількості грошей, що перебувають в обігу.

Розрізняють переважно два види норми процента за кредит:

- 1) *ринкову*, яка складається під дією кон'юнктури монетарного ринку;
- 2) *середню норму процента*, що складається на монетарному ринку за певний період.

Застосовуються процентні ставки *фіксовані*, які протягом певного періоду не змінюються, і *плаваючі*. Плаваючі процентні ставки все більше поширюються, особливо за середньострокові і довгострокові кредити. За цими кредитами розмір ставки на весь строк не фіксується, а переглядається через узгодження строків з урахуванням зміни кон'юнктури грошового ринку, інфляції тощо. Час, впродовж якого процентна ставка залишається незмінною, називають *процентним періодом*.

Номінальна процентна ставка – це ціна грошової позики, що визначається як відношення річного доходу, отриманого на позичковий капітал, до суми позики без урахування зміни рівня цін під тиском інфляційного процесу. *Реальна ставка процента* визначається шляхом порівняння між собою товарних еквівалентів з урахуванням інфляційного впливу.

Рівень норми процента встановлюється під впливом конкуренції на ринку позичкових капіталів і залежить від співвідношення попиту та пропозиції на позичковий капітал. Процентні ставки диференціюються залежно від виду кредиту, його розміру і забезпечення позички, особистості клієнта. Найнижчою є процентна ставка для «першокласних» позичальників (в США її називають «прайм рейт»), яка встановлюється для найбільш надійних крупних позичальників. Вона є базовою для встановлення інших процентних ставок.

Крім норми прибутку, на рівень норми процента впливає багато інших факторів, а саме:

- розміри грошових нагромаджень та заощаджень у суспільстві та товарно-грошова збалансованість виробництва;
- масштаби виробництва, рівень його спеціалізації та кооперування;
- співвідношення між внутрішнім і зовнішнім боргом держави;
- циклічність коливань виробництва;
- сезонність умов виробництва та реалізації продукції;
- темпи інфляції, прискорення яких викликає підвищення процентних ставок, що слугує захистом від знецінення позичкового капіталу.
- рівень кредитно-грошового регулювання економіки центральним банком за допомогою процентних ставок, їх диференційованості залежно від грошово-кредитної політики;
- міжнародні фактори, особливо вільний перелив капіталів з країни в країну, передусім так званих гарячих грошей.

Отже, динаміка зростання процента визначається стихійним ринковим механізмом і певною мірою залежить від державного грошово-кредитного регулювання економіки.

Різниця між процентними ставками за наданий кредит і за залучені ресурси називається **маржею** (від фр. *marge* – край). Розмір маржі залежить від фінансового стану позичальника, строку кредиту, темпів інфляції, процентної ставки, яка сплачена за залучені кредитні ресурси, тощо і може бути постійним або змінним протягом терміну існування кредитних відносин між сторонами кредитної угоди. Інколи її розмір може обмежуватись центральним банком країни.

Позичковий процент виконує **функції** розподілу прибутку та збереження позичкового фонду.

Розподільча функція процента змушує позичальника раціонально використовувати надані йому кредитором кошти, щоб не тільки їх повернути, а й отримати додатковий дохід, якого вистачило б на сплату процентів і одержання власного прибутку, заради якого позичальник вступив у кредитні відносини. Як уже зазначалося, прибуток, отриманий позичальником з використанням позичкового капіталу, розподіляється на дві частини – позичковий процент і підприємницький дохід.

Функція збереження позичкового капіталу полягає в тому, що за допомогою процента кредиторі забезпечується повернення від позичальника як мінімум вартості, рівноцінної тій, яка була надана в кредит. Особливо дія цієї функції проявляється в періоди високих темпів інфляції. Адже інфляція породжує процентний ризик – небезпеку втрат: у кредиторів – унаслідок зниження номінальних і реальних процентних ставок за кредити відносно темпів інфляції, у боржників – за їх підвищення. Процентний ризик банків виникає і в разі перевищення процентних ставок, що сплачуються ними за залучені кредитні ресурси, над ставками за наданими позичками. Тому під час інфляції процентна ставка за користування позичками зростає. У такий спосіб кредитор перекладає ризик знецінення позичкового капіталу на позичальника, а

через нього – на все суспільство, адже сплачені підвищені проценти позичальник спробує відшкодувати шляхом підвищення цін на свої товари.

Щоб запобігти втратам або хоч зменшити ризик, банки в період інфляції застосовують такі заходи:

- вводять плаваючі процентні ставки за кредит, які змінюються з урахуванням темпів інфляції, тобто переглядаються або через невеликі періоди (щомісячно чи щоквартально), або зі зміною центральним банком базової процентної ставки (ставки рефінансування), або ж зі зміною темпів інфляції;
- намагаються надавати не середньо- або довгострокові кредити, а переважно короткострокові;
- надають кредити не під проценти, а за умови участі в прибутку від прокредитованого заходу тощо.

Функцію збереження позичкового фонду слід відрізнити від приросту позичкового фонду. Приріст останнього може відбуватися за рахунок різних джерел, зокрема за рахунок одержаних з позичальників процентів, що є основним джерелом формування доходів банку.

2. Методичні основи нарахування процентів.

Існують різні способи нарахування процентів, які залежать від умов договору позики. Відповідно застосовують різні види процентних ставок, кожна з яких має свої ознаки.

Процентні ставки диференціюються залежно від:

- виду кредиту;
- його розміру;
- наявності забезпечення;
- кредитного досьє клієнта.

Динаміка зростання процента визначається стихійним ринковим механізмом і певною мірою залежить від державного грошово-кредитного регулювання економіки.

Процентна ставка визначається в процентах або у вигляді десяткового чи звичайного дробу.

Класифікація процентних ставок здійснюється за кількома критеріями:

1. Залежно від стабільності функціонування процентні ставки бувають:

- **постійні (фіксовані)**, які не змінюються протягом усього періоду кредитування;
- **змінні (плаваючі)**, які змінюються в процесі кредитування залежно від ринкової кон'юнктури.

Щоб зменшити ризики з метою запобігання втратам, банки, особливо в період інфляції, користуються плаваючими процентними ставками, періодично їх переглядаючи.

2. Залежно від врахування чи неврахування інфляційного впливу визначаються:

НОМІНАЛЬНА ПРОЦЕНТНА СТАВКА – ціна грошової позики, що розраховується як відношення річного доходу, отриманого на позичковий капітал, до суми позики без урахування зміни рівня цін під тиском інфляційного процесу.

Тобто, *номінальна процентна ставка дорівнює нормі процента.*

Інфляційний вплив на величину процентної ставки враховує реальна процентна ставка.

РЕАЛЬНА СТАВКА ПРОЦЕНТА – це номінальна процентна ставка, скоригована на рівень інфляції. Розмір реальної процентної ставки відображає фактичну її величину, що визначається на базі номінальної ставки за мінусом індексу інфляції.

Проблема захисту позичкового капіталу особливо актуальна в періоди економічної нестабільності та інфляції, коли реальна кредитна сума, що надавалася в кредит, в момент її повернення може виявитися значно меншою від тієї, що була на момент кредитування. Ось чому потрібно відслідковувати номінальну і реальну процентні ставки.

Базою для розрахунку процентної ставки за кредитами комерційних банків, як вже зазначалося вище, є облікова ставка НБУ, за якою останній здійснює рефінансування комерційних банків.

Якщо кредитні ресурси, які сформував комерційний банк, порівняно з обліковою ставкою є більш дешевими, він може встановлювати проценти, що є нижчими від облікової ставки:

- *реальні* (за мінусом знецінення грошей);
- *від'ємні*, що відображають умови випередження темпів знецінення грошей відповідно до темпів зростання позичкового процента.

Процентна ставка за депозитами або кредитами банків може нараховуватися у вигляді простих чи складних процентів.

ПРОСТИЙ ПРОЦЕНТ – сума доходу, що нараховується на основну суму капіталу взятого або відданого в борг у вигляді інвестицій (кредиту) наприкінці кожного інтервалу нарахування, і за якою подальші розрахунки не здійснюють. Нарахування простих процентів застосовується, як правило, при короткострокових фінансових операціях термін проведення яких менше року або дорівнює йому, або у випадках, коли проценти не приєднуються до суми боргу, а періодично виплачуються кредитору.

Залежно від умов договору про вкладення коштів частіш за все термін проведення операцій дорівнює 1 року, але можуть бути й 1, 3, 6 місяців

СКЛАДНИЙ ПРОЦЕНТ – сума доходу, що нараховується у кожному інтервалі, яка не виплачується, а приєднується до основної суми капіталу (вкладу) в наступному платіжному періоді.

Приєднання нарахованих процентів до основної суми, що служить базою для їхнього нарахування, називають **КАПІТАЛІЗАЦІЄЮ ПРОЦЕНТІВ**.

В результаті проведення цієї операції приєднання подальший розрахунок доходу здійснюється не від первісної (початкової), а від накопиченої суми капіталу (вкладу).

Нарахування складних процентів застосовується, як правило, при довгострокових фінансових операціях (інвестуванні, банківському кредитуванні на термін більше 1 року і т.п.).

Розглянемо основні способи нарахування позичкового процента фінансовими посередниками в залежності від умов кредитування або умов розміщення вкладів на депозитних рахунках.

Для нарахування процентів за депозитами або кредитами банків використовують формулу нарощення вартості.

ПІД НАРОЩЕНОЮ СУМОЮ розуміють первісну (початкову) суму боргу з нарахованими до кінця терміну дії договору процентами.

$$S = P + I$$

де S – нарощена сума боргу (майбутня вартість грошей);

P – первісна (початкова) сума боргу (теперішня вартість грошей);

I – розмір плати за користування позиченими коштами, тобто проценти за весь термін позики (англ. – *Interest*).

МАЙБУТНЯ ВАРТІСТЬ ГРОШЕЙ (англ. *Future Value, FV*) – сума вкладених у теперішній час грошових коштів, на яку вони перетворюються через певний період часу з урахуванням обраної процентної ставки.

ТЕПЕРІШНЯ ВАРТІСТЬ ГРОШЕЙ (англ. *Present Value, PV*) – сума майбутніх грошових коштів (вкладу), приведених з урахуванням конкретної процентної ставки до поточного моменту часу.

Інтервал часу, до якого застосовується процентна ставка, називається **ПЕРІОДОМ НАРАХУВАННЯ ПРОЦЕНТІВ**, тобто це загальний період часу, протягом якого здійснюють процес нарощення або дисконтування грошової суми (вкладу).

ІНТЕРВАЛ НАРАХУВАННЯ – це мінімальний період, після якого відбувається нарахування процентів.

Прості проценти нараховуються за формулою:

$$I = P \times n \times i$$

де i – процентна ставка або ставка нарощення за простими процентами, виражена десятковим дробом;

n – термін позики в роках.

Загальна сума виплат за річною ставкою простих процентів з урахуванням нарахованих процентів (тобто майбутня вартість грошей або нарощена наприкінці терміну сума) розраховується таким чином:

$$S = P + I = P + P \times n \times i = P \times (1 + n \times i)$$

Тобто,

$$S = P \times (1 + n \times i)$$

де $(1 + n \times i)$ – коефіцієнт (множник) нарощення простих процентів.

Таким чином, нарощена сума визначається множенням початкової суми боргу на множник нарощення, який показує, у скільки разів нарощена сума більше початкової.

У світовій банківській практиці для визначення часової бази використовують **три методи визначення кількості днів для розрахунку процентів**:

➤ **метод «факт/факт»** – при розрахунку суми процентів береться фактична кількість днів у місяці й році (**точні проценти**).

Метод ще називають *англійським* й він використовується в Англії, США, Португалії, Україні;

➤ **метод «факт/360»** – при розрахунку суми процентів береться фактична кількість днів у місяці, але умовно в році – 360 днів.

Метод ще називають *французьким* й він використовується у Франції, Швейцарії, Бельгії, Іспанії;

➤ **метод «30/360»** – враховується умовна кількість днів у місяці (12 місяців по 30 днів), у році – 360 днів (**звичайні проценти**).

Метод ще називають *німецьким* й він використовується у Німеччині, Данії, Швеції та Україні.

При розрахунку процентів враховується перший день і не враховується останній день договору.

Складні проценти застосовуються, як правило, у фінансових операціях, термін проведення яких більше 1 року, якщо інше не оговорено договором спеціально.

Процес нарахування складних процентів означає, що нараховані проценти додаються до початкової суми боргу і проценти нараховуються на всю отриману після приєднання суму, тобто базою нарахування процентів є як початкова сума фінансової операції, так і сума вже накопичених до цього часу процентів. Таким чином, процес перерахунку теперішньої вартості грошових коштів (вкладу або кредиту) в їх майбутню вартість передбачає «нарахування процентів на проценти». Цей процес отримав назву **КОМПАУНДІНГ** (від англ. *compounding*).

Нарощення за складними процентами передбачає реінвестування отриманих доходів або їх капіталізацію і здійснюється за формулою:

$$S = P \times (1 + i)^n$$

Крім визначення нарощення вартості (компаундінга) у фінансових розрахунках також використовується дисконтування вартості.